

Leonid IVŠIN (Iževsk)

G. J. Vereščaginin käsin kirjoittamat venäläis-udmurttilaiset sanakirjat: ortografisista erikoisuuksista

There are two handwritten Russian-Vot (= Russian-Udmurt) dictionaries which are kept in the scientific archives of the Udmurt Institute of History, Language and Literature of the Ural branch of the Russian Academy of Science. Probably they were compiled by the Udmurt scholar G. J. Vereščagin in the end of the 19th and in the beginning of the 20th century. In the manuscripts the scholar used the Russian graphic of that period of time and some Latin letters such as *i* and *q* (used only in the second volume of the dictionary's manuscript and basically in Russian and Latin words, in Udmurt they are used in single instances) and *j*.

1. Johdanto

Udmurtian tieteellisen tutkimusinstituutin arkistossa säilytetään ensimmäisen udmurttilaisen tiedemiehen, opettajan ja valistusmiehen, kansatieteilijän, kansanrunouden tutkijan, runoilijan ja kirjailijan G. J. Vereščaginin varsin suurta tuotantoa. Kielitieteen käsikirjoitusten joukossa on kaksi venäjä–udmurttilais-sanakirjaa (varasto PΦ, luettelo 2-H, asiapaperit № 405 ja № 406). Näiden ainutlaatuisten leksikografisten töiden materiaaleja ei ole vielä kuvattu tieteellisessä kirjallisuudessa. Eräistä artikkeleista (Kel'makov 2001: 118; 2004a: 24; 2004b: 6; Ivšin 2004: 167) voi kuitenkin löytää mainintoja näistä käsikirjoituksista.

Nämä udmurtin kielen leksikaaliset (kirjalliset) muistomerkit on kirjoitettu ruskealla musteella kellastuneille paperiarkeille. Arkin koko on 29 x 22 senttimetriä (1. nide) ja 22 x 17,5 senttimetriä (2. nide); ensimmäinen nide sisältää 193 arkkia, toinen 265. Sanakirjat on kirjoitettu monenlaisille kellertäville papereille – sanomalehtipaperille, ruudulliselle ja yksiviivaiselle paperille, käyttämättömälle ja osittain käytetylle metrikkirjojen paperille, erikoislomakkeille jne. Jotkin sivut on kokonaisuudessaan täytetty; on luultavaa, että G. J. Vereščaginilla ei ollut tarpeeksi puhdasta paperia. Ensimmäisen niteen viimeisen arkin kääntöpuolella on muutamia tekijän runoja. 1920–30-luvulla tehtyjen käsikirjoitusten kirjoittamiseen on voinut vaikuttaa myös yleinen paperipula: virastoissa ja laitoksissa oli kiellettyä kirjoittaa leveästi tai jättää marginaaleja ja täyttämättömiä takasivuja. Paperin sijaan ehdotettiin käytettäväksi kaikkea korvaavaa. Käsikirjoituksissa lasketaan olevan yhteensä noin 13 000 sanaa, mutta sanaston koostumus ei ole niteissä lainkaan sama.

Käsikirjoitusten toisessa niteessä on alkulause, jossa G. J. Vereščagin mainitsee teoksensa laatimisen syyn: ”udmurtin kielen opetusvälineiden puuttuminen meidän kirjallisuudestamme on pakottanut valmistamaan venäläis-udmurttilaisen sanakirjan ja antamaan eräitä kieliopillisia tietoja”. Hän mainitsee esimerkiksi, että toisin kuin venäjässä, udmurtin kielessä sanoilla ei ole sukua (maskuliinia, feminiiniä ja

neutria). Udmurtissa on vain yksi yleinen suku ja sukupuolen merkitsemiseen käytetään erikoissanoja.

Käsikirjoituksissa ei ole osoitettu niiden kirjoitusajankohdat voidaan arvioida likimääräisesti niiden ortografisten erikoispiirteiden avulla. Ensimmäinen nide on laadittu arviolta 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa mutta ennen vuotta 1918, jolloin venäjän uudet ortografiset säännöt hyväksyttiin. Venäjän oikeinkirjoituksesta poistettiin vuonna 1918 vanhat kyrilliset *i, ѣ, ѓ, ѣ* -kirjaimet. Kirjaimilla *a, b* tai *v* alkavien sanojen lopuissa palataalistumattomien konsonanttien perään on kirjoitettu kovennusmerkki. Koko sanakirjasta löytyy *ѣ*-kirjain. Toisen niteen kirjoittamisen voi ajoittaa vuoden 1918 jälkeen, koska *i, ѣ, ѓ, ѣ* -kirjaimet on poistettu sekä venäläisistä että udmurttilaisista sanoista.

Molemmissa käsikirjoituksissa mainitaan ensiksi venäläinen sana (toisessa käsikirjoituksessa on painomerkki), sitten tulee udmurttilainen vastine yhdellä sanalla tai useammalla lausumalla. Udmurttilaisissa sanoissa ei ole painomerkkiä. Ensimmäisessä käsikirjoituksessa on annettu arkkiiin 74 asti kasvustoa, eläimistöä tai ruuminosaa merkitseville sanoille myös latinalainen nimi, esimerkiksi: *безкрѡвiе* Anaemia '*вирыз окмонтэм* [anemia]' (2: 28),¹ *бекѡсъ* Scolorax '*нюртака* [taivaanvuohi]' (2: 37 kp.²), *василѣкъ* Centaurea Cyanus '*кинай чача, лызь сясъка*' [ruiskukka]' (2: 73) jne.

Toisen käsikirjoituksen alussa (40. arkkiiin asti) on venäläisten sanojen jälkeen esitetty päätteet ja sanaluokat. Esimerkiksi yksikössä ja maskuliinissa esitetyn adjektiivin perään on kirjoitettu feminiinin ja neutrin sukujen ja myös lyhyen muodon päätteet: *безѡрдѡстный, -ая, -ое, -стенъ, -стна, -о* pr. '*вылтѣясъконтэм* [ilman ylimielisyyttä]' (2: 24 kp.). Yksikössä ja maskuliinin muodossa esitetyn substantiivin jälkeen on kirjoitettu genetiivin päätteet ja suku: *автографъ, а, с. м.* '*книгагожтысьлэн ас кыныз гоштэмез* [nimikirjoitus]' (2: 1 kp.). Infinitiivissä esitetyn verbin perään on kirjoitettu ensimmäisen ja toisen persoonan suffiksit: *беззакѡнновать, -ную, -нуешь* гл. '*Инарлэн законэзлы пумить лэсътыны, съдыканы* [tehdä syntiä]' (2: 27). Ensimmäisessä niteessä kieliopillisia merkintöjä ei ole – vain alkusivulla on annettu kunkin sanan sanaluokka: *авось* нар. '*оло* [ehkä]', *авральный* пр. '*эли-мели дыр* [yleinen]', *агнец* сущ. '*така ыжпи* [karitsa]' (1: 10) jne.

Venäläisillä sanoilla on usein kaksi tai useampia synonyymisia käännöksiä, jotka kuuluvat udmurtin kielen eri murteisiin, esimerkiksi: *грязь 'нѡд, дэри* [loka, lika]' (1: 86 kp.), *иначе 'мукет сяэн, музон сяэн* [toisin, toisella tavalla]' (1: 115 kp.), *красиво 'чебер, мотор* [kauniisti]' (1: 122 kp.); *безсильный 'айтэм, ѡдытэмь, катътэмь* [voimaton]' (2: 34 kp.), *теперь 'табре, табере, али, каль, тавыын* [nyt, nykyään]' (2: 263 kp.). Niin muodoin sanakirjoissaan G. J. Vereščagin on pitänyt

1. Tässä ja myöhemmin G. J. Vereščaginin materiaali on esitetty seuraavalla tavalla: venäläinen sana tavallisella kursivilla, udmurttilainen käänнос lihavoituna lainausmerkeissä; käsikirjoitusten alkuperäiskappaleen ortografia on täydellisesti säilytetty. Suomalainen käänнос on pantu hakasulkeisiin.

2. kp. = kääntöpuoli.

udmurtin eri murteiden sanamuotojen käyttämistä tarpeellisena ja osoittanut käytännöllisellä toiminnallaan konkreettisesti, miten udmurtin kirjakieltä voi rikastuttaa.

Huomionarvoista on myös se, että toisessa käsikirjoituksessa (listat 46 kp. ja 47) on 117 kasvien, lintujen, mineraalien, sairauksien, kalojen tai hyönteisten nimitystä. Niistä vain kaksi on käännetty udmurtiksi: *жила крововозвр[атная]* Venae 'вирсэр [laskimo]' и *жила сухая* Tendines 'сөн [jänne, jäntere, jänner]' (2: 47), muilla on vain latinalaiset vastineet.

2. Sanakirjojen kirjaimisto

Käsikirjoituksia laatiessaan G. J. Vereščagin on käyttänyt kyrillistä kirjaimistoa ja kolmea latinalaista kirjainta: *i*, *j* ja *q* (viimeinen esiintyy vain toisessa niteessä ja siinä lähes yksinomaan venäläisissä ja latinalaisissa sanoissa – udmurttilaisissa sanoissa vain yksittäistapauksissa). Aakkosto, jota tekijä on käyttänyt, on muodostettu udmurtin sanastomateriaalin pohjalta, ja se koostuu seuraavasta 40 kirjaimesta ja kirjainyhdistelmästä:

Аа	Дз/дз	Ии	Нн	Сс	Шш	Ђђ
Бб	Ее	Јј	Оо	Тт	щ	Юю
Вв	Ёё	Йй	Ӧӧ	Уу	ъ	Яя
Гг	Жж	Кк	Пп	Хх	Ыы	'
Дд	Зз	Лл	Рр	Цц	ь	
Дж/дж	і	Мм	q	Чч	Ээ	

Udmurttilaisten sanojen kirjoittamiseen G. J. Vereščagin on siis käyttänyt:

1) venäläisen aakkoston yleisesti tunnettuja kirjaimia: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, й, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Цц, Чч, Шш, щ, ъ, Ыы, ь, Ээ, Юю, Яя;

2) kyrillisiä tai latinalaisia kirjaimia: *i*, *Jj*, *q*;

3) kirjainyhdistelmiä ja udmurtin kielen erikoisäänteitä merkitseviä kirjaimia: Дж/дж, Дз/дз, Ӧӧ;

4) rivin päällistä merkkiä – pilkkua (').

Udmurttilaisissa sanoissa on käytetty *i*, *й*, *q*, *щ*, *ъ*, *ь* -kirjaimista vain pien-aakkosten muotoja; *x*, *ц* -merkkejä on vain venäjän kielestä lainatuissa sanoissa: *Богородица 'Инмар-Христос Мумы* [jumalanäiti]' (1: 43 kp.), *лѣс молодой 'роща, тѣль* [metsä]' (2: 161 kp.).

1. Udmurttilaista *i*-äännettä palataalistumattoman konsonantin jäljessä tekijä on säännöllisesti merkinnyt *ѝ*, *ў* -kirjainyhdistelmillä tai *u*-kirjaimella: *акробат* сущ. 'золтэм гозы-вылт'ѝ ветлысь [taitovoimistelija]' (1: 10 kp.), *болотистый 'нуро инт'ѝ* [suo, soinen]' (1: 44 kp.), *макароны 'н'ѝзили, нугыли* [makaronit]' (1: 13); *безвещественно 'сѝльтэк виртэк* [aineetta]' (2: 22 kp.), *беззвѣздный -ая, -ое* пр. 'кѝзили пилемен пытсаськемо [tähdetön]' (2: 27 kp.), *выстудить*

'**сыятыны** [jäähdyttää]' (2: 125 kp.). Käsikirjoituksen toisessa niteessä yksittäisissä udmurtilaisissa sanoissa on käytetty latinalaista *i*:tä: *бълоружий 'төдји кіо* ["hienokätinen"; ei pidä likaisesta työstä]' (2: 70: kp.), *гробожитель 'шій сійсь нумыр* ["mato, joka haudassa syö ruumista"]' (2: 131 kp.), *высодкій ростом, но тонкій 'чїэт* [hoikka]' (2: 124 kp.). Tämä kirjain tässä tapauksessa merkitsee vokaalien välisestä *-ij-* ääneyhdistelmää.

2. Toinen latinalainen kirjain *j* on käytössä kahdessa tapauksessa:

a) merkitsemässä sanan alussa tai vokaalien välissä olevaa *j*-äännettä: *малоголовый 'пичи їyro* [pienipäinen]' (1: 13); *мешать локтем пишущему 'киыл карыны, сураны* [häiritä]' (1: 15); *ягниться* глаг. '*ыжпи ваїыны* [karitsoida, vuonia]' (1: 19 kp.); *глотать 'їырїыны* [kalvaa]' (2: 128 kp.), *дурак 'шудзи, їылкей, визьтэм* [hölmö]' (2: 136 kp.), *безусый – о человекъ: 'муїыктэм, нырультуштэм* [viiksetön]' (2: 37);

b) merkitsemässä vokaalien *ö* tai *ы* edessä konsonantin palataalisuutta (ensimmäisessä niteessä): *выпáрывать 'дзезїыны* [ratkoa (auki)]' (2: 122 kp.), *выстегать 'нїöраны* [piestä]' (2: 125), *гладенькій 'волїыт* [sileä]' (2: 128 kp.). Ensimmäisessä niteessä *ы:n* edessä oleva palataalinen konsonantti on merkitty *j*-kirjaimella ja *ö:n* edessä oleva pehmeällä merkillä (*ь*): *эдак 'созь, созїы, тазїы* [sillä tavalla]' (1: 21), *желудь 'тыны мулїы* [tammenterho]' (1: 22), *батог 'ылїыс боды* [keppi, sauva]' (1: 35); *взади 'сьöрын, берпалан* [takana]' (1: 55), *высеч 'ньюраны* [piestä]' (1: 87). Näiden vokaalien edessä olevien konsonanttien palataalisuuden kaksi merkitsemistapaa ovat havaittavissa myös G. J. Vereščagin udmurtilais-venäläisistä sanakirjoista [Ivšin 2006: 8].

3. Latinalainen kirjain *q* löytyy käsikirjoitusten toisesta niteestä, ja se merkitsee udmurtilaista yhdysäännettä *күй-*: *арфа, -ы, с. ж. 'динь сэрго крезь* [harppu]' (2: 12). Muissa sanoissa *күй-* ja *күа-* on esitetty vastaavasti kirjainyhdistelmillä *куи* ja *куа*: *бацать 'маин-ке шуккыса куара поттыны* [antaa ääni]' (1: 35), *безведрие 'куазь жобан* [guma (huono) ilma]' (1: 36), *триста 'куинь сю* [kolmesataa]' (1: 154 kp.); *беззвучный -ая, -ое, -чен, -чна, -о* пр. '*куара öвöло, куаратэм* [äänetön]' (2: 27 kp.), *вьöга 'куазь жобан* [(lumi)pyry]' (2: 127), *триднёвно 'куиней* [kolmessa päivässä]' (2: 266) jne.

Kirjassa *Votjakkilaisen kielen kirjoista (О книгахъ на вотскомъ языкъ)*, joka ilmestyi vuonna 1895 Kazanissa, G. J. Vereščagin on kirjoittanut seuraavasti: "Votjakkilaisten kirjojen tekijät ja kääntäjät eivät ole vielä käyttäneet omassa kirjaimistossaan välttämätöntä latinalaista *q*-äännettä ... se on yhdysäänteiden *ку* ja *кө* keskivälillä oleva äänne" (Vereščagin 2002: 15). Voidaan sanoa, että tekijä on aloittanut venäläis-udmurtilaisen sanakirjan toisen niteen kirjoittamisen ennen kuin "Votjakkilaisen kielen kirjoista" ilmestyi, koska kirjassa *куа*-yhdyksäänteiden sisältävät sanat on kirjoitettu *q*:lla: *qала* (шалаш), *qажы* (коростель), *qара* (голос) (Vereščagin 2002: 16). Jos nojaututaan G. J. Vereščagin kyseiseen kommenttiin ja toisessa niteessä oleviin materiaaleihin, voidaan sanoa, että toinen nide on kirjoitettu ehkä 1890-luvulla.

4. Kovennusmerkkiä (ѳ) ja rivin päällistä merkkiä (ʻ) sanakirjoissa on käytetty niiden edellä olevan palataalistumattoman konsonantin merkitsemiseen: *Август* ʻ*тямысэтʻизэ толызь* [elokuu]ʻ (1: 10), *беркут* ʻ*душес, ѳрзи, быркыт, дукʻя дучес* [maakotka]ʻ (1: 40 kp.), *бороненья* ʻ*усʻян, усван, усыян* [äestys]ʻ (1: 45 kp.); *блажѳть* ʻ*шудзиаськыны, ваменьяськыны* [oikutella]ʻ (2: 44); *гнѳздѳиться* ʻ*пускарѳьяськыны, пускартскыны* [pesiä]ʻ (2: 129 kp.); *жадничать* ʻ*аштэмʻяськыны, ваямʻяськыны* [persoilla]ʻ (2: 138 kp.), *женитьба* ʻ*кышно-аськон, кузʻьяськон* [naimisiinmeno]ʻ (2: 139 kp.).

5. Omaperäiset udmurttilaiset affrikaatat G. J. Vereščagin on merkinnyt seuraavalla tavalla:

a) *ч*-kirjaimella (palataalistumaton soinniton konsonantti *č*): *баба* ʻ*пересь, нэнэ, цужэ нэнэ* [isoäiti, eukko]ʻ (1: 33 kp.), *балабан* ʻ*шыр сивьсь дучес* [haagahaukka]ʻ (1: 34), *безотдельно* ʻ*люкиськытэк, цоцен* [yhdessä]ʻ (1: 38); *блошница* Erigeron ʻ*пыч турын* [meirami]ʻ (2: 48), *въместѳи* ʻ*цужьса быттыны* [lakaista]ʻ (2: 121), *вървать* ʻ*ичкалтыны* [nyhtää]ʻ (2: 123 kp.), *вытирать* ʻ*чушыны* [puuhkia]ʻ (2: 126);

b) *ж*-kirjaimella (palataalistumaton soinnillinen konsonantti *ž*): *аккуратный* ʻ*жизытакъ лэсьтысь* [huolellinen]ʻ (2: 4);

c) *дз*-kirjainyhdistelmällä *u:n, j:n* ja joteerattujen vokaalien edellä (palataalinen soinnillinen konsonantti *ž*): *мохра платье* ʻ*дзюзыр-дзязыр* [röyhelöreuna]ʻ (1: 17 kp.), *баюкать* ʻ*кырджэса умме уськытыны* [tuudittaa]ʻ (1: 35), *боговидец* ʻ*Инамарез адзъись* [jumalan näkijä]ʻ (1: 43); *верхомъ* ʻ*бордземь, вордземь* [ratsain]ʻ (2: 79), *гусь* ʻ*дзязегь, тико, диго* [hanhi]ʻ (2: 132). Toisessa niteessä vain yhdessä sanassa *ž*-affrikaatta on merkitty *дз*-kirjainyhdistelmää seuraavan pehmenysmerkin kanssa: *большой* ʻ*бадзъимез, зк кез, нодось* [suuri]ʻ (2: 56 kp.);

d) *дж*-kirjainyhdistelmällä (palataalistumaton soinniton konsonantti *ž*): *высоко* ʻ*джужыт* [korkeasti]ʻ (1: 80), *духота в комнате* ʻ*джокут* [tukahduttava ilma]ʻ (1: 92 kp.), *половина* ʻ*пал, джыны* [puoli]ʻ (1: 142 kp.); *вечеромъ* ʻ*джытазе* [illalla]ʻ (2: 80 kp.), *высоковерхий* ʻ*джужыть жыло* [korkeapäinen]ʻ (2: 124 kp.), *толокно* ʻ*джожон съдъпызь, джожон пызь* [talkkuna]ʻ (2: 264 kp.).

3. Lopuksi

Artikkelissa on käsitelty G. J. Vereščagin käsien kirjoittamien udmurttilais-venäläisten sanakirjojen kirjaimistosta vain joitakin erikoisuuksia. Nykyään Udmurtin historian, kielen ja kirjallisuuden instituutissa tehdään töitä Vereščagin tieteellisten teosten julkaisemista varten. Osia hänen udmurttilais-venäläisistä käsien kirjoituista sanakirjoista sekä kielioppi on jo julkaistu (ks. Vereščagin 2002, 2006, 2011). On odotettavissa, että vuonna 2014 tiedeyhteisö voi tutustua Vereščagin venäläis-udmurttilaisiin sanakirjoihin.

Lähteet

- Ivšin 2004 = Л. М. Ившин: Об одном из вариантов рукописного вотско-русского словаря Г. Е. Верещагина. *Г. Е. Верещагин и этнокультурное развитие народов Урало-Поволжья*: Сборник статей. Сост. В. М. Ванюшев, Т. С. Зыкина; отв. ред. В. М. Ванюшев. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН. С. 167–170.
- Ivšin 2006 = Ившин Л. М. К читателю. Верещагин Г. Е. Собрание сочинений: В 6 т. Под ред. В. М. Ванюшева. Т. 6. Кн. 2: *Вотско-русский словарь* [= Удмуртско-русский словарь]. Отв. за выпуск и автор предисл., комментарий Л. М. Ившин. Памятники культуры. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН. С. 6–11.
- Kel'makov 2001 = В. К. Кельмаков: Г. Е. Верещагин и проблемы удмуртского литературного языка (к 225-летию первой удмуртской грамматики). *Пермистика 8: Диалекты и история пермских языков во взаимодействии с другими языками*: Сб. статей. Отв. ред. В. М. Лудыкова. Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского ун-та. С. 118–125.
- Kel'makov 2004a = В. К. Кельмаков: Дихотомия «диалекты – литературный язык» в трудах Г. Е. Верещагина. *Г. Е. Верещагин и этнокультурное развитие народов Урало-Поволжья*: Сборник статей. Сост. В. М. Ванюшев, Т. С. Зыкина; отв. ред. В. М. Ванюшев. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН. С. 24–32.
- Kel'makov 2004b = В. К. Кельмаков: *Г. Е. Верещагин и некоторые проблемы удмуртского языкознания*. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН. 140 с.
- Vereščagin 2002 = Г. Е. Верещагин: Собрание сочинений: в 6 т. Под ред. В. М. Ванюшева. Т. 6. Кн. 1: *Труды по языкознанию*. Отв. за выпуск Л. Е. Кириллова; авт. предисл. и комментарий Л. Л. Карпова и Л. Е. Кириллова. Памятники культуры. Ижевск, УИИЯЛ УрО РАН. 291 с.
- Vereščagin 2006 = Г. Е. Верещагин: Собрание сочинений: В 6 т. Под ред. В. М. Ванюшева. Т. 6. Кн. 2: *Вотско-русский словарь* [= Удмуртско-русский словарь]. Отв. за выпуск и авто. предисл., комментарий Л. М. Ившин. Памятники культуры. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН. 288 с.
- Vereščagin 2011 = Г. Е. Верещагин: Собрание сочинений: В 6 т. Под ред. В. М. Ванюшева. Т. 6. Кн. 3: *Вотско-русский словарь* [= Удмуртско-русский словарь]. Отв. за выпуск и авт. предисл., комментарий Л. М. Ившин, авт. приложения В. В. Ванюшев. Памятники культуры. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН. 152 с.